

DR. R.H. BREMMER

REFORMATIE EN REBELLIE

Willem van Oranje, de calvinisten
en het recht van opstand
Tien onstuimige jaren: 1572-1581

UITGEVERIJ T. WEVER B.V., FRANEKER

1984

CIP-GEGEVENS

Bremmer, R.H.

Reformatie en rebellie. Willem van Oranje, de calvinisten en het recht van opstand. Tien onstuimige jaren: 1572-1581 / R.H. Bremmer. - Franeker : Wever. - III.

Met lit. opg., reg.

ISBN 90-6135-357-2 geb.

SISO 934.4 UDC 949.2:284.1'1572/1581 UGI 510

Trefw. : Tachtigjarige Oorlog ; hervorming ; Willem van Oranje.

© 1984 Uitgeverij T. Wever B.V., Franeker

Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd of openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopie, microfilm of op welke andere wijze ook, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

All rights reserved. No part of this publication may be reproduced in any form or by any means without the prior permission of the publisher.

Het kan soms wonderlijk lopen. In 1974 nodigde het bestuur van 'Protestants Nederland' mij uit een verhandeling te houden over de synode van Dordrecht (1574). Daarop volgden de herdenking van de tweede synode van Dordrecht (1578), van de Unie van Utrecht (1579) en de synode te Middelburg (1581). In 1981 vroeg de afzwering van Filips II in 1581 eveneens de publieke aandacht. Bij al die gelegenheden publiceerde ik studies over deze onderwerpen. Daarbij boeide mij vooral de nauwe samenhang tussen de politieke en kerkelijke aspecten van de opstand in de Nederlanden. Vervolgens drongen mijn zoons, die kennelijk met het werk van hun vader meeleeften, er bij mij op aan over heel deze periode een boek te schrijven. Ik bezweek voor die aandrang, vooral toen bleek dat zij de heer L. Wever te Franeker in de arm hadden genomen. Het geeft mij bovendien veel voldoening dat dit boek verschijnt in het herdenkingsjaar van Willem van Oranje aan wie het Nederlandse volk zo veel verschuldigd is. Op deze plaats wil ik allen die mij op enigerlei manier bij de totstandkoming van dit boek hielpen daarvoor hartelijk danken. Ik denk daarbij mede aan de bibliotheken en archieven die mij bijstonden in het zoeken naar boeken en handschriften. In het bijzonder vermeld ik hier de heren C.D. Goudappel te Delft en H. Hagens te Almelo. De eerste, oud-archivaris van Delft, wees mij de weg in het rijke gemeentelijke en kerkelijke archief van die stad en hielp mij bij de transcriptie van verschillende stukken. De heer Hagens, verbonden aan het Rijksmuseum Twente, stond eveneens altijd tot hulp gereed bij het opsporen en transcriberen van manuscripten. Verder ontving ik krachtige bijstand bij het vervaardigen van het register van mejuffrouw T.M. Drost te Enschede en van mijn zwager mr W.M. Westerhuis te Apeldoorn. Maar heel in het bijzonder ben ik veel dank verschuldigd aan mijn vrouw mr. L.G.A. Bremmer-Lindeboom, die een belangrijke bijdrage leverde aan de vormgeving van dit boek. Mijn zoons stelden het op prijs indien ik aan dit boek een overzicht toevoegde van wat ik in de loop der jaren publiceerde. Ik capituleerde voor hun dringend verzoek, betuig mijn zoon Rolf dank voor het opstellen van een bibliografie en Kees voor zijn voortdurende inzet. Dit boek verplaatst de lezers in de tien onstuimige beginjaren van de Tachtigjarige Oorlog. Wie de oorlogsjaren 1940-1945 en de turbulente naoorlogse tijd meemaakte, zal in het volgende veel uit eigen tijd herkennen. Het zij de lezers tot bemoediging voor de toekomst van het vaderland. Enschede, april 1984

Inleiding

In de titel *Reformatie en rebellie* ligt het hoofdthema van dit boek: een beschrijving van het nauwe verband tussen het calvinisme en de eerste jaren van de opstand in de Nederlanden. Natuurlijk omvat het begrip reformatie meer dan het calvinisme, maar in de Nederlanden manifesteerde zich de Europese reformatie toch vooral in het calvinisme. Omstreeks 1560 ontstonden in het Zuiden al gereformeerde gemeenten. De reformatorische stroming die Calvijn met zijn Institutie in het leven riep, kenmerkt zich door een eigen opvatting van de overheid, anders dan die van Luther. Vooral in het laatste hoofdstuk van zijn Institutie, dat over de overheid handelt, erkent Calvijn onder bepaalde voorwaarden de mogelijkheid van verzet. Het calvinisme bood de onderdrukte Nederlanders een ander perspectief dan de tweerijkenleer van Luther. Zodoende werd het een belangrijke factor in de Nederlandse opstand.

We kiezen in de titel bewust het woord rebellie. Er is verschil tussen revolutie en rebellie. Revolutie beoogt een totale omwenteling van het politiek en maatschappelijk bestel, rebellie betekent opstand tegen gezagsdragers die niet langer te verdragen zijn. De Nederlandse opstand was duidelijk rebellie. Willem van Oranje en zijn medestanders in de zee- en riviersteden in Holland en Zeeland kwamen in opstand tegen hun wettige Soeverein en Heer Filips II, koning van Spanje. De geuzenkapiteins die Den Briel innamen, hebben het historisch karakter van hun daad beseft. Toen Lumey de stad wilde verlaten, verklaarden zij dat nu men 'den voet op den drempel had', de naar vrijheid hunkerende landgenoten zeker de moed zouden verliezen 'indien men dus een sleutel des landts, willends, uit der handt worp'.¹ 'De geschiedenis der eeuwen had de oude toren van Den Briel aangeraakt,' schrijft iemand typerend. In het woord rebellie zit bovendien de felheid en de kracht, die de weerstand in deze eerste jaren kenmerkte.

Niet zonder opzet kiezen we het jaar 1581 als afsluiting. Met het Plakkaat van Verlatinge werd in dat jaar een keerpunt bereikt. In feite ging de opstand toen over in een oorlog die de vrijgevochten gewesten met Anjou als soeverein voerden tegen Filips. De opstand was daarmee een nieuwe fase ingegaan.

Historici in binnen- en buitenland hebben over deze eerste jaren van strijd enorm veel gepubliceerd. P. Geyl heeft de geschiedschrijving 'een voortgaande discussie' genoemd en daar steekt waarheid in. Hij zelf schreef

De geschiedenis van de Nederlandse stam vanuit het grootnederlands ideaal waarvoor hij in zijn studententijd gewonnen was. Groen van Prinsterer schreef zijn *Handboek der geschiedenis van het vaderland* vanuit de overtuiging dat de Republiek van de Verenigde Nederlanden ontstaan was uit de strijd om God in vrijheid te dienen. Robert Fruin op zijn beurt was liberaal historicus en bezag de opstand vooral vanuit het negentiende-eeuwse koninkrijk. J. Romein en J. Presser schreven vanuit marxistisch gezichtspunt.

Geyl heeft vooral school gemaakt bij de nieuwere rooms-katholieke geschiedschrijvers. Met name L.J. Rogier sloot zich in zijn standaardwerk over het noordnederlandse katholicisme in de zestiende en zeventiende eeuw bewust aan bij Geyls conceptie. Het lijkt soms wel of hij de impuls voor dit werk aan Geyl ontleent. Zijn boek geeft vaak een schrille tekening van het protestants geweld tegenover de aanhangers van het oude geloof. In navolging van Geyl propageerde Rogier de idee van de gewelddadige protestantiseringspolitiek die het nieuwe bewind van na 1572 zou kenmerken.

In dit boek kiezen we positie in de gereformeerde traditie van Groen van Prinsterer. Het ontstaan van de Noordnederlandse staat was beslist niet alleen te danken aan groepjes watergeuzen die in 1572 de grote steden van Holland en Zeeland veroverden, zoals Geyl stelde. Zij speelden daarin ongetwijfeld een belangrijke rol. Maar er was méér. Het was geen stelletje rabauwen die de katholieke bevolking overweldigde. Achter de opstand stond de gewone man evengoed als kooplieden en edelen. In 1572 brak zich de weerstand van een volk baan dat zich vele jaren had laten onderdrukken door de rooms-Spaanse tirannie van Filips II. 'Zonder het calvinisme was de opstand nóch begonnen, nóch voortgezet, nóch tot een goed einde gebracht,' schrijft Evenhuis, die in zijn grote werk over Amsterdam grondig kennis nam van de bronnen.²

Opmerkelijk is dat de nieuwere historici zich veel kritischer opstellen tegenover de grote figuren van het verleden dan bijvoorbeeld die uit de vorige eeuw. Woorden als roem, eer en heldenmoed worden niet meer zo gemakkelijk gebruikt als in vroeger tijd. Wij hebben terecht oog gekregen voor het klein-menselijke in de geschiedenis en voor de rol van de gewone man. Maar we moeten met het badwater het kind niet overboord werpen. Zo schrijft J.W. Smit over de historicus Nuyens, die in de vorige eeuw de rooms-katholieke geschiedschrijving tot nieuw leven bracht, dat hij stellig meer tot de verruiming van de vaderlandse geschiedschrijving zou hebben bijgedragen, indien zijn aanpak 'zich minder beperkt had tot het omlaag halen van de sinds eeuwen gecanoniseerde heldenfiguren van de leiders van de Opstand, Oranje en zijn broers'.³ Toch is het goed ons te realiseren dat de 'helden' van vroeger mensen van vlees en bloed waren. De nieuwere geschiedschrijving heeft ook meer oog voor de crisismomen-

ten in het gebeuren en dat is winst. Het verliep in de opstand allemaal niet vanzelf. Onverwachte gebeurtenissen gaven aan de gang van zaken soms een totaal andere wending dan werd verwacht. Een mooi voorbeeld is de plotselinge ommekeer in de strijd in 1576, het jaar van de Pacificatie van Gent. Vooral Boogman heeft voor het crisismoment in de geschiedenis aandacht gevraagd.⁴

In dit boek vestigen wij bijzonder de aandacht op de verwevenheid van de vaderlandse- en de kerkgeschiedenis in deze jaren. Ze worden meestal als twee heel verschillende vakken beschouwd en behandeld. Daar zijn wel argumenten voor aan te voeren. Toch zijn er episodes in de geschiedenis waarin ze elkaar over en weer sterk hebben beïnvloed. Dat was zeker het geval in de Nederlanden in de jaren 1572 tot 1581. Het calvinisme met zijn verzetsrecht zoals wij dat in het eerste hoofdstuk laten zien, kreeg in de Gereformeerde Kerk concreet gestalte. Er zit in de samenhang van staat en kerk in die tijd een bijzonder boeiend element. Door de opstand ontstond rond Willem van Oranje en zijn helpers een nieuw gemenebest dat wortelde in de gereformeerde religie. De mannen en vrouwen die de Gereformeerde Kerk opbouwden, deden dat met grote moed en met een scherpe blik voor wat een nieuwe vormgeving van de samenleving eiste. Het evangelie zoals de reformatie dat opnieuw had ontdekt, bracht hen niet alleen tot de breuk met Filips' en Alva's tyrannie, maar ook tot verwerping van eeuwenoude levensvormen in het kerkelijk en maatschappelijk leven. Zij moesten tegelijk een burgerlijke en een kerkelijke samenleving van de grond af opbouwen. Dat proces proberen we in de bespreking van de politieke en kerkelijke gebeurtenissen meer van dichtbij in het vizier te krijgen.

In de laatste jaren is er bij de herdenkingen van wat er zich vier eeuwen geleden in 1572 en volgende jaren afspeelde veel nieuw materiaal boven water gebracht. Op wat we zelf in dit verband publiceerden, borduurt dit boek verder.⁵

Tenslotte: de Nederlandse opstand is ondenkbaar zonder het optreden van Willem van Oranje en zijn broers. Vooral Oranjes *politiek* beleid trok in de laatste jaren de aandacht.⁶ Het is onvoorstelbaar hoe hij zich telkens aan allerlei situaties wist aan te passen en opnieuw een weg wees. Van zijn broers heeft vooral Jan van Nassau, de langstlevende, vóór en rond het sluiten van de Unie van Utrecht een belangrijke rol gespeeld. Het is goed graaf Jan en diens doortastende politiek nadrukkelijk voor het voetlicht te brengen.

Het calvinisme heeft niet alleen in ons land maar ook in andere westerse landen sporen getrokken. Is wat wij vandaag in het verschijnsel van burgerlijke ongehoorzaamheid hier en elders meemaken daarmee te vergelijken? Aan die vraag schenken wij in de Epiloog aandacht. Het Nederland-

se volk zoekt in deze chaotische tijd met zijn revolutionaire sentimenten en zijn drang tot nieuwe vormgeving van het leven in staat en kerk op nieuw zijn weg. Er is daarom alle reden ons op de wortels, de 'roots', van ons volksbestaan in die turbulente jaren 1572 tot 1581 te bezinnen. Daaraan wil dit boek een steentje bijdragen.

Hoofdstuk I

Het recht van opstand

De opstand van de Nederlanders tegen koning Filips II in de jaren zeventig van de zestiende eeuw is niet los te maken van de calvinistische visie op de overheid. Het was geen geringe zaak: een volk dat in gewapende opstand kwam tegen zijn wettige soeverein. In een tijd, dat het gezag van de overheden veel sterker gerespecteerd werd dan nu, valt dat te meer op. We spreken opzettelijk van *opstand*, niet van *oproer*. Vanaf het eerste begin volgde de omwenteling hier te lande een vaste koers. Al in de zomer van 1572 kwamen niet alleen de burgers van de grote steden in Holland en Zeeland in actie, maar ook de Staten van Holland in bondgenootschap met Willem, Prins van Oranje. Er loopt een vaste lijn door de gebeurtenissen tot aan het Plakkaat van Verlatinge. De politieke visie die hier achter stak, was afkomstig van Johannes Calvijn, leider van de reformatie te Genève. Zonder die achtergrond valt de opstand in de Nederlanden niet te verklaren.

Europa bevond zich in het midden van de zestiende eeuw in een turbulente situatie. Luthers reformatische daad van 1517 had hevige spanningen opgeroepen tussen de vorsten die aan het rooms-katholieke geloof vasthielden en hun onderdanen die voor de reformatie kozen, dan wel andersom. Daar kwamen nog allerlei politieke en sociale spanningen bij. Toch was het godsdienstig element de dynamische kracht die in het Duitse rijk, in Nederland, Frankrijk en Engeland tot spanningen, oorlogen en politieke explosies leidde.

Calvijn, Luther en Zwingli

Het valt op hoe verschillend de leiders van de reformatische beweging op de situatie inspraken. Dat geldt vooral Luther en Calvijn. Dat is te meer opvallend omdat zowel Luther als Calvijn krachtig opkwamen voor gehoorzaamheid aan de overheid. Men typeert het verschil tussen beiden wel door te zeggen dat Luther alleen onderwerping aan de overheid eiste, terwijl Calvijn het recht van opstand voorstond. Maar ook Calvijn heeft krachtig gepleit voor onderwerping aan de overheden, ook als zij boos en hard zijn. Daar zijn tal van argumenten voor aan te voeren, vooral uit zijn preken en commentaren. Zo schrijft hij in zijn commentaar op 1 Tim. 2:2: 'Voorzeker, de boosheid der mensen zal niet bewerken, dat men de inzetten van God niet zou moeten liefhebben. Omdat God de overheden en vorsten tot instandhouding van het menselijk geslacht geschapen heeft, ofschoon velen ontaarden en afwijken van Gods ordening, moeten wij daar-

om nochtans niet ophouden lief te hebben, wat van God is en te begeren, dat het welvare.¹ In een preek over Titus 3:1 en 2 drukt hij zich zo uit: 'Indien wij ons zouden bevinden onder de heerschappij van de Turken, van tirannen, van doodsvijanden van het Evangelie, is het ons nog bevolen om hun onderdanig te zijn.'² Dat is een krasse uitspraak!

Calvijn was er beslist niet op uit het juk van onderdrukkende overheden lichtvaardig af te schudden. Men leze een preek over 1 Samuël 24:9 – het gaat over David die Sauls leven spaart in de spelonk – waarin hij schrijft 'dat men overheden en mannen van hoge rang en degenen, die aan 't roer van de staat gezeten zijn, hoewel ze hun plicht niet waarnemen, maar hun gezag en macht misbruiken, nochtans gehoorzamen moet; en dat men daarom niet bij de eerste de beste gelegenheid hun juk moet afschudden.'³

In de Institutie wijst hij zijn lezers er op dat indien zij door goddeloos geweld gekweld worden terwille van hun vroomheid, in de eerste plaats de herinnering bij hen moet opkomen aan hun zonden, 'die zonder twijfel door zulke geselen des Heren gekastijd worden. Dan zal de ootmoedigheid ons ongeduld beteugelen.'⁴ In zijn uitleg van Romeinen 13 schrijft hij in dezelfde geest.⁵

Calvijn legt dus een krachtig accent op de plicht tot onderwerping aan de overheid ook al is ze hard en al treedt ze tiranniek op. Omgekeerd was Luther beslist niet de man die de onderdanen opriep alles voor zoete koek te slikken.

Toch was er een ingrijpend verschil tussen beiden. Dat hangt samen met de visie die Luther had op het leven van de christen in de wereld. Die verkeert volgens hem in twee rijken: het rijk van Christus en het rijk van deze wereld. De kerk is het rijk van Christus. In haar heeft de christen de plicht de kerkelijke tiran – natuurlijk bedoelt Luther daar de Paus en zijn hiërarchie mee – te verwerpen en de kerk tot reformatie te brengen. Op dat punt mag de christen van geen toegeven weten. In het rijk van de wereld, in de burgerlijke samenleving, ligt het anders. Wel heeft de christen de roeping om de overheid, indien zij optreedt als tiran, in het aangezicht te weerstaan. Dat brengt de gelovige echter in botsing met twee plichten: die om de tiran te weerstaan en tegelijk de overheid conform Romeinen 13 te gehoorzamen.

Uit de botsing van die twee plichten vloeit voor Luther voort dat tegenstand en verzet tegen de overheid alleen met Gods Woord in de hand geoorloofd is. Met het Evangelie in de hand en door geloof en gebed moeten de onderdanen de overheid terugdringen tot binnen de grenzen van haar wettige roeping. Het is volstrekt ongeoorloofd daarbij naar het zwaard te grijpen. Om het in moderne termen te zeggen: wel actieve maar geen gewapende tegenstand is toegestaan, wel gelovig actievoeren maar niet daadwerkelijk in opstand komen. Luther, die van plastische voorbeelden

hield, vergelijkt ergens een overheid die zich tiranniek gedraagt met een dronken koetsier of met een op hol geslagen paard. Zij moet door een appel vanuit het Evangelie en door lijdzaamheid en gebed van haar onderdanen tot de orde worden geroepen.

Hoezeer deze visie van Luther tot op onze tijd doorwerkt, zien we in een beroemde uitspraak die de Lutherse bisschop Berggrav tijdens de oorlog in Duitsland Lutherse kerkelijke instanties voorhield: hij zei dat een christen tegen Al Capone, een beruchte Amerikaanse gangster, niet naar Al Capone-wapenen moest grijpen. Een goed verstaander had in 1941 aan dit halve woord genoeg.⁶

Luther vergeleek de overheden ook wel met ouders die zorg te dragen hebben voor hun kinderen, de onderdanen. Kinderen mogen niet tegen hun ouders in opstand komen, wel tegen hen protesteren. Achter dit alles zat Luthers afschuw van de ellende die de boerenopstand over Duitsland had gebracht, waarbij hij zich radicaal achter de vorsten schaarde.

In een geheel ander klimaat komen we bij Zwingli, die veel minder dan Luther aan bestaande instellingen en instituties hechtte. Hij wilde zich niet als Luther beperken tot protesten en klachten tegen de overheid. Het kon zover komen dat het volk boze en goddeloze overheden uit hun ambt ontzette. Een staande uitdrukking is bij hem dat 'mit Gott' trouweloze en hun ambt schennende overheden afgezet mogen worden. Hij beriep zich daarvoor op de Heilige Schrift. Zo heeft God Saul als koning verstoten hoewel Hij hem eerst tot dat ambt geroepen had. Wel achtte Zwingli het recht om overheden af te zetten niet onbeperkt. Het volk mocht dit alleen doen als het daartoe eenstemmig besloot.

Zwingli wilde naast het recht van opstand ook het recht van interventie erkend zien. Hij schakelde de overheid bij de verbreiding van de reformatie actief in. Wanneer ergens een volk onrechtmatig onderdrukt werd, had een reformatorische overheid de plicht zo'n volk te hulp te komen. Zoals vaker was Zwingli ook in politiek opzicht veel radicaler dan Luther.⁷

Calvijn nam op dit punt in zekere zin een tussenstandpunt in. Hij was een man van de tweede generatie en verscheen op het Europese strijdtoneel toen Luther en Zwingli al gevestigde opinies hadden. Hij was daardoor in staat tot een zekere synthese, net als bij zijn leer over het avondmaal. Zijn wijsheid en evenwichtigheid vallen ook hier op.

In de eerste plaats wees hij krachtig af dat een particulier persoon gerechtigd was in opstand te komen. 'Want al wie zich oproerig verzet tegen de overheid of tegen degenen, die met gezag en waardigheid bekleed zijn, maakt zich schuldig aan opstand. Zodanige willekeur nu legt er op toe om alle orde te verstoren, ja, zij randt de mensheid zelf aan.'⁸

Calvijn heeft evenals Luther scherp positie gekozen tegen de wederdopers, die het gezag van de overheid verwierpen. Terecht schrijft Balke dat Calvijn heel zijn leven op twee fronten heeft gestreden: zowel tegen de

anabaptisten als tegen de tirannie van de vorsten die door hun absolutisme hun ambt, regent te zijn bij de gratie Gods, uithouden.⁹ Maar al kwam Calvijn dus voortdurend en met alle kracht op voor het gezag van de overheid, hij erkende daarnaast het recht van opstand. Dat was voor de gereformeerden in landen als Frankrijk, Schotland en Nederland van grote betekenis. Daar moet wel bij gezegd dat hij het recht van opstand met allerlei waarborgen omgaf. Al hadden particulieren dat recht niet, toch wilde hij de onderdanen niet zonder meer prijsgeven aan het absolutisme en de tirannie van goddeloze overheden. Daartoe onderscheidde Calvijn scherp tussen particuliere onderdanen en wat hij noemde de lagere magistraten. Hij bedoelde daarmee de Standen of Staten die in Frankrijk en Nederland het volk bij de soeverein vertegenwoordigden. Hij vergeleek ze in zijn Institutie met de Ephoren die in het oude Sparta de macht van de koningen in bedwang hielden en ook wel met de volkstribunen in Rome. Ook in het maken van deze vergelijking was Calvijn voorzichtig. Hij schreef na de vergelijking van de 'volksmagistraten' met de Romeinse volkstribunen en de Ephoren te Sparta: 'Zoals *wellicht (etiam forte)* de macht is, die bij de tegenwoordige stand van zaken in ieder koninkrijk de drie standen bekleden, wanneer ze hun voornaamste vergaderingen houden.' Men lette op dat 'wellicht'. Misschien ontleende hij deze vergelijking aan Melanchton. Calvijn zei het zó: 'Het is er zover vandaan dat ik hun [die Staten die het volk vertegenwoordigden] zou verbieden in overeenstemming met hun plicht de woedende ongebondenheid der koningen tegen te gaan, dat ik veeleer beweere, dat indien zij het door de vingers zien, wanneer de koningen met gewelddadigheid optreden en het arme volk kwellen, hun veinzen, dat ze het niet opmerken, niet vrij is van misdadige trouweloosheid: want dan verraden zij bedrieglijk de vrijheid van het volk, van welke ze weten, dat ze haar volgens Gods ordinantie behoren te beschermen.'¹⁰ Deze passage kwam al voor in de eerste editie van de Institutie in 1536. Calvijn bleef op dit punt zijn leven lang zichzelf. Het inschakelen van de Staten en de lagere magistraten bij het verzet tegen tirannie was een meesterlijke greep. Daardoor bouwde Calvijn het verzetsrecht in in de politiek en in de constitutionele opbouw van de staat. Dat wil niet zeggen dat hij zich op alle punten een duidelijk inzicht had gevormd over de roeping van de lagere magistraten. Hij zocht er een grondslag voor in de Bijbel, en wees daartoe op de richters onder Israël die door een 'wettige roeping Gods' opgewekt werden tot hun verzet tegen tirannieke onderdrukkers. Ze bedwongen, schrijft hij, 'de mindere macht door een meerdere, evenals het de koningen geoorloofd is hun stadhouders te straffen' en ze schonden zodoende 'de majesteit, die door Goddelijke ordinantie de koningen gegeven is, niet'.¹¹ Natuurlijk: die richters en verlossers – Calvijn noemt in dit verband ook Mozes – werden door God Zélf geroepen. Maar terecht merkt De Groot

op dat heel deze passage misplaatst was, indien Calvijn van mening was geweest 'dat zij in eigen tijd niet meer konden optreden'.¹² Calvijn was in zijn omschrijving van het verzetsrecht voorzichtig en terughoudend. Hij sprak er pas over aan het einde van zijn verhandeling over de overheid en nadat hij de eis tot gehoorzaamheid aan de overheid met alle kracht naar voren had gebracht. Toch hebben die laatste paragrafen van de Institutie een geweldige invloed uitgeoefend in heel Europa. Omstreeks het midden van de zestiende eeuw kwam voor de protestanten de noodzaak zich gewapend tegen hun onderdrukkers te keren. Daarom ging men zich rekenschap geven van het recht zich tegen tirannen te verzetten. Merkwaardig genoeg vinden we dat het eerst bij de Lutheranen. Het leven is soms sterker dan de leer. Zo verzette de stad Maagdenburg in midden-Duitsland zich met alle macht tegen het door Karel v afgekondigde Interim, ook toen de stad daarom door de Rijksban werd getroffen. Dat leidde tot het verwoorden van deze verzetshouding in de Maagdenburger Confessie, 'Bekentnis Unterricht und Vermanung der Pfarrherrn und Prediger der Christlichen Kirchen zu Magdeburg', in april 1550. Ze was ondertekend door negen predikanten, voorop de bekende Nicolaas van Amssdorff. Zij verklaarden daarin dat onderdanen niet altijd tot gehoorzaamheid aan de vorst zijn gehouden. Want de bevoegdheid die God de overheid geeft, is niet onbeperkt. De heerser die de ware religie probeert uit te roeien, voert oorlog tegen God. Naast de hoge overheid – in casu de keizer – stond de 'Untere Obrigkeit'. De Maagdenburger dominees dachten daarbij vooral aan de vorsten van het rijk die de ban over de stad moesten executeren. Die lagere overheden ontvingen hun macht evenzeer regelrecht van God. Zij hebben de plicht de ware religie te verdedigen, indien nodig tegen de hogere overheid. Dat houdt ook in, leven en goed van hun onderdanen te beschermen. Op dit punt ging deze Confessie verder dan alleen het opkomen voor de ware religie. In feite werden hier ideeën ontwikkeld die later in de calvinistische verzetsliteratuur een belangrijke rol speelden.¹³ Dezelfde overtuiging begon wortel te schieten in Engeland en Schotland. Vooral in Schotland, waar John Knox de reformatie leidde, kwam het tot opstand tegen de overheid. Daar erkende in 1560 het parlement de Gereformeerde Kerk als staatskerk en deze nam zelfs het recht van verzet tegen tirannen in de Schotse Confessie op. Deze Confessie beleed het verwerpen van tirannen (*tyrannidem opprimere*) als een deugd van de christen. Om dit te kunnen doen moet de christen zich een oordeel vormen over de politiek die de leiders van de staat bedrijven. Hij geeft zijn eigen politieke verantwoordelijkheid gestalte door te strijden tegen tirannie en vóór een staat naar de ordeningen van God. Knox was een leerling van Calvijn maar was stellig minder terughoudend dan zijn leermeester op dit punt. Dat lag ook aan de politieke situatie in Schotland.

Het is niet onmogelijk dat Knox invloed heeft uitgeoefend op Calvijn in diens latere jaren. Er is een brief van Calvijn aan Coligny in verband met de samenzwering te Amboise in 1561. Daarin verklaart Calvijn dat indien de prins van den bloede en de parlementen van Frankrijk meedoen, de onderdanen gerechtigd zijn de wapenen op te nemen.¹⁴ Dat is in wezen hetzelfde als wat hij schreef aan het slot van de Institutie. Niet de onderdanen zijn individueel gerechtigd tot opstand maar de lagere magistraten. Hij spitst het nu wel toe op een concrete situatie.

In Engeland vinden we soortgelijke opvattingen. Daar schreef in 1556 John Ponet een 'Short Treatise of politic power. . .'. Ponet was bisschop van Rochester en Winchester en hij betoogde dat christenen geen tirannie mogen toelaten. Hij verstond daaronder de absolute monarchie. Koningen zijn evengoed aan de wet gebonden als bedelaars. Ponet riep in de eerste plaats de Engelse parlementen op hierop toe te zien maar zag ook voor de individuele christen een roeping. Indien menselijke wetten wrede en kwaad zijn, behoren ze niet gehoorzaamd te worden. Hij schreef in dit verband een verrekende zin: 'For the country and common Wealth is a degreé above the king.'¹⁵ Die gedachte werd breder uitgewerkt in het laatste gedeelte van de zestiende eeuw. Het moge waar zijn wat Nijenhuis schrijft, dat reeds in de Middeleeuwen tegen de tiran werd gestreden en dat dit niet het monopolie van calvinisten is, een feit is dat vooral in de kring van Calvijn en zijn leerlingen deze stelling bijval kreeg.¹⁶

De 'Monarchomachen'; Beza

Dat was vooral in Frankrijk het geval, met name in de jaren na het drama van de Bartholomeüsnacht in 1572. De Hugenoten werden daar met een politieke situatie geconfronteerd die hen voor het blok zette op het punt van de gehoorzaamheid aan de koning. Zij hebben in Frankrijk nooit een meerderheid gevormd maar speelden er wel een belangrijke rol en hebben daar de door Calvijn in zijn Institutie ontwikkelde gedachten geactualiseerd. Vooral na 1572 kwam een stroom van geschriften los die het overwegen waard zijn omdat ze zijdelings invloed uitoefenden op wat er in die jaren in de Nederlanden voorviel. Men typeert de school waaruit deze geschriften voortkwamen wel als de *Monarchomachen*, een monsterlijke aanduiding volgens Allen.¹⁷ Hij heeft gelijk: het ging deze auteurs niet om de monarch als zodanig te bestrijden, maar wel zijn tirannie optreden. In 1573 verscheen van François Hotman, een beroemd rechtsgeleerde, de *Francogallia*, een boek dat in Frankrijk een geweldige sensatie veroorzaakte.¹⁸ Hotman had in het voorjaar in Genève een uitvoerig onderhoud gehad met Beza, Calvijns opvolger daar,¹⁹ die in datzelfde jaar zijn 'Het recht der overheden' (*De jure magistratum*) publiceerde. Beide auteurs ondergingen elkaars invloed.

De *Francogallia* was geen propagandageschrift voor het recht van opstand

maar legde er wel het fundament voor. Zoals de titel aangeeft, greep de auteur terug op de oude geschiedenis van de Galliërs en de Franken. De zestiende-eeuwers waren tuk op historische argumenten en die bood Hotman hun overvloedig. Hotman betoogde in zijn boek dat de Franse koning oorspronkelijk door het volk werd gekozen. Dat was al zo bij de Galliërs en later weer bij de Franken. Het Romeinse imperium was in Frankrijk een snel te vergeten interim, een tussen-periode. Het volk droeg de koning de soevereiniteit op. Het deed dat door middel van een nationaal vertegenwoordigend lichaam dat de bevoegdheid had koningen aan te stellen en af te zetten. Zo was het in Frankrijk tot het einde van de 15de eeuw geweest. De soevereiniteit berustte bij het volk en niet intrinsiek bij de koningen. In een tweede geschrift, het 'Réveille Matin de France', dat in 1573 (het eerste deel) en in 1574 (het tweede deel) anoniem verscheen, ging hij nog een stap verder. De soevereiniteit werd niet slechts opgedragen aan de koning alleen. Een deel daarvan werd geschonken aan de lagere magistraten die daardoor het recht ontvingen er op toe te zien dat het koningschap niet onttaarde in tirannie. De verplichtingen van vorst en onderdaan zijn wederzijds. De gehoorzaamheid van de onderdaan hangt mede af van de plichtsvervulling van de koning. Wanneer een koning tiran wordt en zijn volk massacreert, zoals Karel IX in de Bartholomeüsnacht, kan hij naar het recht afgezet worden en zelfs gedood.²⁰

De *Francogallia* wilde vooral een *historische* argumentatie bieden om de tirannie van de Franse koningen in hun onderdrukking van de protestanten te kunnen bestrijden.²¹ In de 'Réveille' kwamen daar *princiële* argumenten bij.

Het bleef niet bij de twee geschriften van Hotman. In hetzelfde jaar 1573 verscheen Beza's *De iure magistratum*. Hierin treffen wij opnieuw de historische bewijsvoering aan vanuit de geschiedenis van Frankrijk, maar ook uit die van andere Europese volkeren. Het verschil is dat Beza de Heilige Schrift liet meespreken en zijn boek toespitste op het recht tirannen te weerstaan indien zij de ware religie bestreden en onderdrukten. Er is lang getwijfeld of Beza wel de auteur was van het geschrift maar hij wordt als zodanig vermeld in de notulen van de raad van Genève.²² Het boek verscheen eerst in het Frans: *Du droit des magistrats sur leurs suiets*. Er verscheen in 1980 nog een uitgave van in het Nederlands naar de Nederlandse vertaling van 1611.²³

Beza zag de macht van de overheden beperkt. Waarschijnlijk had hij de geloofsbelijdenis van Maagdenburg voor ogen toen hij zijn geschrift opstelde.²⁴ Hij is er op uit de overheid te vrijwaren voor tirannie. 'De volkeren zijn niet voor de overheden geschapen maar de overheden voor de volkeren, zoals de herder voor de kudde en niet de kudde voor de herder.'²⁵ Beza beriep zich op de aanstelling van de koningen in Israël. Daar speelde het volk zelf een rol in. God had David wel tot koning geko-

zen maar hij nam de koninklijke regering niet waar dan 'na de goedkeurende stem en de vrijwillige toestemming door de stammen Israëls'.²⁶ Dat is een gedachte die we herhaaldelijk bij hem en anderen tegenkomen. De koningen zijn uit God, maar nooit buiten de wettige aanstelling door de hoofden van Israëls stammen om. Hij voert daar allerlei voorbeelden voor aan uit de boeken der Koningen. We treffen bij hem de gedachte aan die Hotman al lanceerde, dat de soevereiniteit niet alleen toekomt aan de vorst maar ook aan de lagere overheden. Die stelling speelde bij al deze auteurs een belangrijke rol. Bij de lagere magistraten dachten zij niet in de eerste plaats aan de Staten van het volk maar aan de concrete lagere ambtsdragers. Zo zette Beza uiteen dat niet slechts hertogen, graven, baronnen maar ook burgemeesters, raadsheren en pensionarissen delen in de soevereiniteit: 'Bij de dood van de soeverein blijven zij dan ook in de functies die zij tevoren hadden; immers de soevereiniteit blijft bestaan.'²⁷ Deze lagere magistraten hebben het recht en de plicht de vorsten in hun ambtsuitoefening te controleren. Zij hebben dat met een eed bezworen, aan die eed zijn ze gehouden. Zo was David officier van het rijk en had hij het volste recht tegen Saul op te treden.²⁸ Dit alles geldt natuurlijk alleen in geval van duidelijke dwingelandij en 'van een tiran die naar geen enkel betoog of waarschuwing wil horen'.²⁹

Beza's gedachtengang volgt hier geheel die van Calvijn, al sprak deze over de plicht van de lagere magistraten terloops. Het spreekt vanzelf dat deze lagere magistraten het recht van verzet bezitten, want de koningen zijn op zekere voorwaarden gekozen en zijn daaraan door de lagere magistraten te houden. Overtreden zij hun verplichtingen dan moeten de lagere magistraten ingrijpen.

Het meest interesseert ons Beza's beschouwing over het verzetsrecht van de *particuliere* onderdanen. Hij sloot zich ook daarin nauw aan bij Calvijn en heeft zijn eigen woorden voorzichtig gewogen. Hij is van oordeel 'dat het geen particulier geoorloofd is zich tegen de dwingeland te verzetten met geweld zonder een buitengewone roeping Gods' — een term van Calvijn — 'die,' zo gaat Beza verder, 'ik zelfs niet aanraak'. Hij wilde daar zijn vingers niet aan branden. Er zaten voor een particulier in zo'n geval maar twee dingen op: óf naar elders vertrekken, vrijwillige ballingschap dus, of zijn toevlucht nemen tot God: het gebed. Maar hij mag niets doen wat hem schuldig maakt aan tirannie, of iets nalaten wat hij God en zijn naaste schuldig is.³⁰

Wanneer particulieren tot opstand komen, heeft dat verschrikkelijke gevolgen. 'Eindeloze troebelen en beroerten volgen en die zijn nog erger dan de dwingelandij zelf. Ook zouden duizend dwingelanden opstaan onder de schijn van één tiran te weerstaan.' Bovendien, aldus Beza, is het in strijd met Gods Woord in Rom. 13:1, 1 Petrus 2:17 en Joh. 18:11.³¹ Het volle gewicht valt bij hem op het verzetsrecht van de lagere overheden.

Beza's geschrift raakte ook in Frankrijk bekend. Het werd opgenomen in een bundel pamfletten die Simon Goulart publiceerde onder de titel *Mémoires de l'Etat de France sous Charles IX* en die circuleerde in heel Europa. Graaf Jan van Nassau had er een exemplaar van in zijn bibliotheek en vast niet alleen voor de sier, merkt iemand op.³² Het deed calvinistische politici in Frankrijk, in de Nederlanden en zelfs in Duitsland argumenten aan de hand in hun strijd tegen repressieve en tirannieke monarchen. Beza ging aanmerkelijk verder dan Calvijn ooit had gedaan, waarschijnlijk onder invloed van de slachting in de Bartholomeüsnacht en wat daarop volgde.³³

Het belangrijkste geschrift uit deze school verscheen in 1579 te Bazel: *Vindiciae contra tyrannos* (Verdediging tegen tirannen). Het exemplaar dat ik raadpleegde vermeldt als plaats van uitgave 'Edimburgi' maar volgens de Catalogus van het Brits Museum is dat ter misleiding. De auteur verschool zich eveneens achter een pseudoniem: Stephanus Junius Brutus. De historici zijn het er niet over eens wie hij was. Het meest waarschijnlijk is de auteur Philippe de Mornay du Plessis, meestal aangeduid als Du Plessis-Mornay. Deze Fransman, geboren in 1549, bracht een deel van zijn leven door in de Nederlanden (1578-1582). Hij behoorde met mannen als Villiers, Languet en Marnix tot Oranjes politieke staf in de kritieke jaren rond 1580. Men heeft het boek ook toegeschreven aan Languet, althans het derde hoofdstuk, maar een latere generatie koos toch weer voor Mornay.³⁴ Hoe het ook zij, het boekje heeft vooral in de Nederlanden invloed gehad, in de zeventiende eeuw ook in Engeland.³⁵ Het verscheen in 1580 in het Latijn te Montbéliard, in 1648 in het Engels te Londen en nog eens in het Latijn in 1660 bij Valckenier in Amsterdam. Het werd dus tot het midden van de zeventiende eeuw regelmatig gebruikt. Meermalen verscheen het in één band met *Il Principe* van Macchiavelli waarvan het een tegenvoeter is.

Het boekje overtreft de andere geschriften uit deze school niet zozeer vanwege de originaliteit van zijn ideeën als wel vanwege de manier waarop het is geschreven. Het is ingedeeld in vier hoofdstukken, *Quaestiones*, die ieder een centrale vraag beantwoorden en toegesneden zijn op de actuele kwestie van de dag in Frankrijk en de Nederlanden. In het eerste hoofdstuk behandelt de *Vindiciae* de vraag of onderdanen gehouden zijn de vorsten (*Principibus*) te gehoorzamen als ze iets bevelen in strijd met de wet van God. In het tweede wordt de vraag gesteld of het geoorloofd is de vorst te weerstaan indien hij Gods wet schendt en de kerk verwoest en aan wie dat recht toekomt, op welke manier en in hoeverre (*quibus, quomodo, et quatenus*).

In het derde hoofdstuk komt de vraag aan de orde of een vorst die het gemenebest onderdrukt (*Rempublicam opprimenti*) weerstaan mag worden: op nieuw tot welke maat, door wie en op welke manier?

De vierde vraag handelt over de kwestie of vorsten gehouden zijn de onderdanen van een naburige vorst die door tirannie worden onderdrukt, te hulp te komen, zeker als het gaat om de religie (*Religionis purae causa afflictis aut manifesta Tyrannide oppressis*). Het zijn scherp gestelde vragen en in helder, even scherp geformuleerd Latijn gaat de auteur op deze kwesties in. Wat zijn visie op de overheid betreft heeft hij voortgesponnen aan de gedachtegang van Calvijn en Beza, maar die terminologisch nader gepreciseerd. Zo gebruikt hij voor de verhouding van overheid, God en volk de termen *pactio* (overeenkomst) en *foedus* (verbond). Het is boeiend te zien hoe de Calvinjse verbondsleer hier in politieke zin wordt gebruikt. Daar komt in uit hoe bruikbaar dit door Calvijn aan de Bijbel ontleende centrale thema naar verschillende kanten is. Het speelde een rol in de omschrijving van de verhouding tussen God en mens, maar ook in de karakterisering van de onderlinge band van de christelijke gemeenten in het kerkverband, en hier in fundamentele politieke kwesties.

De Vindiciae onderscheidt twee verbonden. In de eerste plaats sluiten bij de kroning van de vorst God, de koning en zijn volk een verbond. Het boek verwijst daarvoor naar de kroning van Joas door de hogepriester Jojada in 2 Kron. 23:16: toen sloot Jojada een verbond tussen zich en het gehele volk en de koning, dat zij een volk des Heren zouden zijn. Het volk, merkt de auteur op, gaat hier zelfs voorop. Vervolgens is er een tweede verbond tussen koning en volk om zich aan de wet Gods te houden.³⁶ En weer als bij Beza: het gezag is aan de koning verleend ter wille van het welzijn van het volk. Daar heeft de koning zich aan te houden. De Vindiciae gebruikt hier een woord dat in de verbondstheologie van Calvijn een belangrijke rol speelt: stipuleren. God stipuleert het verbond in zijn opdracht aan de koning, de koning en het volk van hun kant beloven zich er aan te houden.³⁷ Daarom was het de heilige plicht van Israël zijn koningen te weerstaan als zij zich niet hielden aan Gods wet.

Die plicht rust thans op de lagere magistraten, niet op een willekeurige, veelkoppige menigte. Zij zijn door het volk gekozen of door de koning benoemd en staan als collectief boven de vorst. Als afzonderlijke personen staan ze wel onder de vorst, maar als geheel boven hem. Zo staat ook de oecumenische synode boven de Paus en stond Israël in zijn hoofdlieden boven Saul.³⁸ Datzelfde recht tegen de vorst op te treden en hem ter verantwoording te roepen, laat de Vindiciae ook gelden voor een afzonderlijke stad of regio, niet alleen dus voor een nationaal lichaam of magistraat. Er zit, wat dat betreft, een federaliserende tendens in dit boek.³⁹ Dat kwam de Hugenoten, die hier en daar in afzonderlijke steden als La Rochelle het voor het zeggen hadden, wel te stade. Of had de auteur hier de Nederlandse situatie voor ogen?

Maar nu de hamvraag: hoe stond de auteur van de Vindiciae tegenover het verzetsrecht van *particulieren*? Het boek wijst er in de eerste plaats op

dat particulieren (*privati*) niet als zodanig in het *duplex foedus* (tweevoudig verbond) zijn opgenomen. Dat is gesloten tussen God, de koning en het volk. Ze zijn niet als de lagere ambtsdragers geroepen zich te verzetten. Voor hen geldt individueel het woord van Christus tot Petrus: steek het zwaard in uw schede. Voor de magistraten geldt dat zij het zwaard, ook tegenover een tirannieke overheid, niet tevergeefs dragen. Uiteindelijk zit er voor *privati* niets anders op dan in ballingschap te gaan als de lagere magistraten verstek laten gaan. Tot zover loopt het boek geheel in het spoor van Calvijn.

Toch gaat de Vindiciae verder, zelfs nog verder dan Beza. Want het werkt nu Calvinjns spreken over de buitengewone roeping waarmee God tot de richters kwam, nader uit. Máár, zo vraagt het, heeft God zijn verbond dan niet opgericht met de gewone man? Waarom anders de doop? Waarom anders de besnijdenis? Kwam Mozes niet in actie tegen Farao, Ehud tegen koning Eglon van Moab, Jehu tegen koning Joram? De auteur antwoordt: zij hadden een buitengewone roeping van God en hij zou niet graag willen beweren dat nu God ons in deze eeuw Farao's en Achabs zendt, Hij ons langs de één of andere manier buiten de gewone orde om geen bevrijders zou schenken.⁴⁰ Maar dan moet wel aan het licht treden dat zij niet voor hun eigen zaak maar voor die van God strijden. De Vindiciae noemt dan enkele kenmerken op: een geest die van alle eerzucht is ontbloot, een waarachtige ijver, een goede consciëntie en kennis van zaken, waardoor blijkt dat een mens niet gedreven wordt door de dienst van een valse God en de hartstocht zichzelf te zoeken. Want hier ligt volgens deze auteur het gevaar op de loer dat we meegesleept worden, niet door van God geroepen mannen, maar door personen als Theudas de Galileëer of een Bar-Kochba. Daar werden, merkt hij ironisch op, de inwoners van Münster het slachtoffer van, daarbij zinspelend op de anabaptistische beweging.⁴¹

In dit verband is het interessant te lezen wat de Vindiciae schrijft over het gebruik van wapens ter verdediging van de ware religie. Dat is beslist niet verboden. Zo hebben christenen oorlogen gevoerd tegen de Turken en de Saracenen en Constantijn tegen Maxentius. Wie daarin sneuvelden waren niet minder dan de martelaren. De kerk moet niet door wapenen worden verbreed maar ze mag wel op rechtmatige wijze door wapenen worden verdedigd.⁴² Zijn betoog samenvattend concludeert hij dat er voor *privati* geen enkel excuus is wanneer zij goddeloze bevelen gehoorzamen. Maar de wapenen mogen zij alleen opnemen als ze met een buitengewone roeping geroepen zijn (*ni extra ordinem ad id munus vocatos esse*).

De auteur geeft hier aan de enkele zinsneden van Calvijn over de buitengewone roeping duidelijk een voor zijn tijd belangrijk ruimere strekking, al valt hij hem niet af.

In het derde en vierde hoofdstuk trekt hij de consequenties uit het voor-

gaande. Het derde hoofdstuk is geheel politiek en zet nog eens uiteen hoezeer koningen afhankelijk zijn van hun aanstelling. Het volk als geheel is meerder dan de koning en is ten volle gerechtigd door zijn vertegenwoordigers tot de orde te doen roepen. Dat geldt met name wanneer hij door de wetten van het rijk te overtreden een tiran is geworden. De *Vindiciae* onderscheidt bij tirannen tussen hen die als usurpatoren naar de macht hebben gegrepen (*absque titulo*) en koningen die hun bewind tot tirannie hebben laten verworden. In het eerste geval is iedereen geroepen zich te weer te stellen. In het tweede geval moeten de lagere magistraten in actie komen. De natuurwet en de geschreven wetten geven in het eerste geval zonder meer het recht zich te verweren. In het tweede geval komt er de wet van God bij. Want toen de vorst werd aangesteld, kwam het verbond ertussen in, hetzij zwijgend, zonder dat het dus *expressis verbis* werd genoemd, hetzij met zoveel woorden, of door de natuurwet.⁴³

Het boek heeft stellig allen die in deze jaren in opstand kwamen tegen tirannie en verdrukking, een hart onder de riem gestoken. Het is op tal van bladzijden één bestrijding van de tiran. Het beriep zich daarvoor voortdurend op met name de geschiedenis van Israëls koningen en op de geschiedenis van de klassieke en Europese volkeren. Wat hier in duidelijke theses, met argumentatie die velen toesprak, werd geformuleerd, kreeg vlees en bloed in de strijd van de Hugenoten in Frankrijk, van Oranje en de zijnen in de Nederlanden, en ook in Schotland en Engeland. Het is opvallend hoe de *Vindiciae* een vrij uitvoerige passage speciaal aan de Nederlanden wijdt. Elkan, een Oostenrijks historicus uit het begin van deze eeuw, is van oordeel dat het oorspronkelijke manuscript vermoedelijk door Mornay met het oog op de Nederlandse situatie is omgewerkt.⁴⁴ Zo schrijft de auteur bij zijn verhandeling dat de koning door een eed aan de wetten en de privileges van het volk is gebonden, dat vooral Brabant hiervan een interessant voorbeeld is omdat de vorst daar bij zijn inzwering gewaarschuwd wordt dat hij zal worden afgezet als hij zich niet aan de hem voorgelezen privileges houdt. Hij vervolgt dan: hetgeen het laatst in de praktijk is gebracht bij de inauguratie van Filips, de koning van Spanje!⁴⁵ Mornay, indien hij de auteur is, doelt hier kennelijk op de Blijde Incomste, het groot privilege van Brabant, dat bij de inhuldiging van de hertogen van Brabant werd bezworen. Het speelde in het verzet tegen Filips in de jaren waarin de *Vindiciae* werd gepubliceerd, een belangrijke rol. Het is opvallend dat de *Vindiciae* met zoveel woorden de mogelijkheid tot afzetting van de tiran geworden vorst bespreekt. De auteur verwijst hiervoor zelfs naar de Paus, die immers door de raad van kardinalen kon worden afgezet al was hij 'de koning der koningen'! Wie kan dan twijfelen, vraagt hij triomfantelijk, of de raad van het koninkrijk een tiran kan afzetten en hem zijn koningschap ontnemen? In dit verband gebruikt de auteur een aardig voorbeeld: wanneer de stuurman dronken is, nemen de officie-

ren het bevel over het schip over. Het voorbeeld lijkt veel op dat wat bisschop Berggrav in de oorlog gebruikte inzake Hitler: 'Wenn der Kutscher trunken ist. . .'. Zo, aldus de *Vindiciae*, moeten de magistraten evenzo handelen wanneer de staat in handen is gekomen van een woedende tiran.⁴⁶

Het laatste deden hier te lande de Staten-Generaal in 1581 door Filips II af te zetten als Heer der Nederlanden. Men kan er over twisten of de *Vindiciae* de argumenten heeft geleverd voor het Plakkaat van Verlatinge. Zo wijst men er op dat Oranje al jaren eerder, in zijn propagandageschriften van 1568, het opnam voor de privileges als 'contracten' waaraan de koning door zijn eed gebonden was. Oranje is in deze visie de eigenlijke verspreider van de contractidee in de Nederlanden, ook later in zijn Apologie.⁴⁷ Maar de politiek-theoretische fundering kreeg toch in de *Vindiciae* vaste vorm. Ze greep terug op wat Calvijn in zijn Institutie had neergelegd en zijn gedachten inzake het recht van verzet oefenden een geweldige invloed in Europa bij allen die zich tegen tirannie en onderdrukking verzetten. In de Nederlanden werden zij op een eigen manier in overeenstemming met de politieke situatie verwerkt.

Van Schelven heeft er op geattendeerd dat in Nederland geen theoretische verhandelingen over het verzetsrecht zijn geschreven zoals in Frankrijk.⁴⁸ Maar wel kwamen hier volgens hem al vanaf 1560 vragen aan de orde als: is beeldenstorm geoorloofd? Moet men de Inquisiteurs als overheden beschouwen? Vooral Marnix heeft zich met deze kwesties beziggehouden. Men moet, zo oordeelde deze laatste, drie punten goed in het oog houden. Ten eerste: men moet Gode meer gehoorzaam zijn dan de mensen. Ten tweede: het optreden van de Prins van Oranje als lagere magistraat. Ten derde: een woord-brekende vorst geeft het volk de vrijheid zich tegen hem te verzetten.

De aarzeling om Filips af te zetten, en de lang volgehouden fictie te strijden niet tegen de vorst maar tegen zijn boze dienaars, laten zien hoe zwaar dit de Nederlanders woog. Maar toen er, mede door de geschriften van de Monarchomachen, een inter-Europese calvinistische consensus op dit gebied ontstond, kwam men in 1581 tot de daad. De benoeming van Oranje in 1576 bij de Unie van Delft tot 'Hooft ende hoogste Overigeyt' om 'soo lange de Landen in oorloge ofte wapenen souden syn als Soeverein ende Overhoofd, te mogen gebieden ende verbieden' was hiertoe de eerste stap.

We komen nog één keer op de *Vindiciae* terug. Bij de behandeling van de vierde vraag antwoordde de auteur dat het de plicht van vorsten is onderdanen van naburige landen te hulp te komen, indien dezen zich tegen een tiran verzetten. Want de kerk is over heel de wereld één: een opvallend argument! Direct daarna volgt een bondige indringende samenvatting van heel zijn boek. Het gaat in de strijd tegen tirannen, zo luidt zijn

slotconclusie, om de vroomheid (de *pietas*), die Gods wet wil handhaven en de kerk beschermen; om de gerechtigheid (de *justitia*) die tirannen bedwingt als zij het gemenebest vernielen; maar niet minder om de liefde (de *charitas*) die onderdrukten te hulp schiet. Wie zich hier niet voor inzet, roeit bij de christenheid deze deugden uit. Een groot commentator van de *Vindiciae* reageerde op dit slot met deze woorden: 'The writer seems to have been unaware how farreaching the principle he had laid down was.'⁴⁹

Het Wilhelmus

Ten besluite: de dichter van het Wilhelmus leefde in déze gedachtenwereld al vóór de *Vindiciae* ze onder woorden bracht. In zijn studie over het Wilhelmus gaat Den Besten er van uit dat Marnix de dichter moet zijn geweest. In dit lied kreeg Oranje zijn opdracht in bovenstaande geest. Let maar op de titel: 'Een nieuw Christelick Liedt gemaect ter eeren' des Doorluchtichsten Heeren, Heere Wilhelm Prince van Oraengien, Patris Patria, mijnen G. Forsten end Heeren.' Voor de dichter stond het vast 'dat in déze Prins de door God aangewezen bevrijder van de tirannie is opgestaan. Hij hoeft nog slechts te wachten op het moment dat God hem dit te verstaan zal geven. . . De vraag naar het recht tot opstand is voor de dichter van het Wilhelmus kennelijk een zwaar persoonlijk probleem geweest, een gewetensconflict, maar in zijn lied zegeviert het visioen van de bevrijdende Prins over alle onzekerheid die nog in hem was'.⁵⁰ Maar luisteren we naar het lied zélf!

In het eerste couplet stelt de dichter de gehoorzaamheid aan de koning voorop:

Den Coninck van Hispaengien
Heb ick altyt gheeert.

Geen dollé opstandeling greep hier naar de wapens. Hij wist zich op het oorlogspad tegen zijn soeverein een instrument van God. Daarom zingt het tweede couplet:

Maar Godt sal my regeren
Als een goet Instrument
Dat ick sal wederkeeren
In mijnen Regiment.

Ook het verdrijven van de tirannie speelt in het lied een rol. Dat is voor de dichter een christelijke deugd en zo legt hij in het zesde couplet de Prins in de mond:

Dat ick doch vroom mach blijven
Uw dienaer taller stondt
Die Tyranny verdrijven
Die my mijn hert doorwondt.

Vooraf in het laatste couplet komt de spanning aan het licht tussen de ge-

hoorzaamheidsplicht aan de soeverein en de daar boven uit gaande plicht van gehoorzaamheid aan God, die tot verzet tegen tirannie leidde. De dichter heeft het indrukwekkend geformuleerd:

Voor Godt wil ick belijden
End zijner grooter Macht
Dat ick tot gheenen tijden
Den Coninck heb veracht:
Dan dat ick Godt den Heere
Der hoochster Maiesteyt
Heb moeten obediëren
Inder gherechticheyt.

Inderdaad: 'De dichter van het Wilhelmus moet in Calvijns *Institutie* goed thuis zijn geweest.'⁵¹ En de *pietas*, de *justitia* en de *charitas* waarvoor de *Vindiciae* in het spoor van Calvijn pleitte, vervullen het lied van het eerste tot het laatste couplet.

Hoofdstuk II

1572: opstand

De opstand in Holland en Zeeland

Het begin van 1572 voorspelde voor de Nederlanden weinig goeds. Vier jaar tevoren had Alva het toen opvlammend verzet keihard neergeslagen. Duizenden hadden de wijk genomen naar het buitenland. Zoals Filips II in Spanje de Morisco's onder de duim had gekregen en verstrooid, zó, meende hij, kon dit ook met de Nederlanders aan de Noordelijke rand van zijn wereldrijk gebeuren. Die taak had hij Alva opgedragen.¹

Deze stelde de zogenaamde Raad van Beroerten in, die vanaf 1568 duizenden Nederlanders vonniste. Na het volk op deze wijze geïntimideerd te hebben, trachtte hij door een algemeen Pardon de bevolking naar zijn kant over te halen. Hij kondigde in naam van de koning een 'Generale of algemene Genade en Vergiffenis' af. Wie in dat Pardon en zijn voorwaarden trad, ontving zijn verbeurdverklarde goederen terug. Het werd geen succes. De volksdichters waren er onmiddellijk bij om het belachelijk te maken.

Met twee roo wanghen moet ghy gaen
 Voor alle Menschen beschaemt staan,
 Want so seyt elck Papist:
 U gheloof ghy verloochent saem
 Tfy fy u Pardonnist.
 Een geus die acht met reden waer
 Een Pardonnist voor een Verraer,
 So is u eer verquist,
 Om Mammon draechdy schouden [schulden] swaer,
 Tfy fy u Pardonnist.

Zo'n volksliedje toont meer dan een lang betoog hoe de stemming was. In 1571 besloot Alva tot invordering van de gehate tiende penning.² Wanneer men voorts bedenkt dat op Allerheiligen 1570 een zware overstroming, een ware ramp, het land teisterde, in 1571 de pest overal woedde en de winter van 1571-1572 ongewoon hard was, kan men zich indenken hoe in het voorjaar van 1572 de situatie in de Nederlanden was. Half maart vermeldde Morillon, vicaris-generaal van het bisdom Mechelen, dat er in Brussel tussen de acht- en tienduizend werklozen van de steun afhankelijk waren. In Gent vonden de inwoners op 16 maart 1572 pamfletten op straat met een spotticht. Daarin werd via een parodie op het 'Onze Vader' Alva als volgt gehoond:

Helse duvel, die tot Brussel zijt,
 uwen naam ende faam zij vermaledijd,
 uw rijk verga zonder respijt,
 want 't heeft geduurd te langen tijd.
 Uwen willen en zal niet gewerden
 noch in de hemel noch op erden.
 Gij beneemt ons heden ons dagelijks brood,
 Wijf ende kinderen hebben 't groten nood.
 Gij en vergeeft niemand zijn schuld,
 want gij met haat en nijd zijt vervuld.
 Gij en laat niemand ongetempereerd,
 allen die landen die gij perturbeert.

O, hemelse Vader, die in den hemel zijt,
 maakt ons dezen helsen duvel kwijt,
 met zijnen bloedigen valschen raad,
 daar hij mede handelt alle kwaad,
 ende zijn Spaans krijgsvolk allegaar,
 't Welk leeft of zij des duvels waar.

In het voorjaar van 1572 lag Alva in Brussel overhoop met de winkeliers, die liever hun zaken gesloten hielden dan ze voor het publiek te openen en de gehate omzetbelasting te betalen. Op zichzelf was de tiende penning geen zwaardere belasting dan de heffingen die de Nederlanders eerder hadden moeten opbrengen. Maar ze werd de exponent van een verfoeid regime,³ en al zwoer Alva dat hij de onwillige zakenlieden aan hun eigen winkeldeuren zou opknopen, het baatte hem niet. De zaken bleven dicht. In januari 1572 meldde de graaf Van den Bergh aan Oranje, zijn zwager, dat nu zelfs bisschoppen en priesters zich schaarden bij het verzet. De toestand was zo 'dat ieder verlangt, dat het God moge behagen dat de Prins van Oranje komt ingrijpen' al was het slechts 'met de helft van de macht van het verleden'.⁴

Drie maanden van het jaar 1572 verstreken in rampspoed. Toen nam de geschiedenis een keer door de inneming van Den Briel. Het is merkwaardig dat wij voor onze kennis daarvan slechts aangewezen zijn op oude geschiedschrijvers als Bor en Hooft, die hun gegevens vooral geput hebben uit mondelinge overlevering. Vast staat dat de geuzenvloot om twee uur 's middags voor Den Briel ankerde. Ze was 26 schepen sterk. De anti-Spaanse veerman Coppelstock ging aan boord en trof daar jonkheer 'Treslong, de zoon van een vroegere baljuw van Den Briel. Gewapend met diens zegelring als credentie ging hij terug naar de stad en eiste deze van de haastig bij elkaar geroepen vroedschap op voor de geuzen en de Prins. Toen het beraad niet vlotte, forceerden enkele geuzenkapiteins de poorten en bezetten de stad. Lumey wilde de stad de volgende dag verlaten maar

de andere kapiteins – Hooft noemt hun namen: Treslong, Bartholt Entes, De Rijk en Dirk Duivel – verzetten zich en wisten Lumey te bewegen te blijven. 'Nu men den voet aan den drempel had', betoogden de geuzenkapiteins volgens Hooft, mocht men de stad niet prijsgeven.⁵

De inneming van Den Briel werkte als een schok. Al op 6 april nam ook Vlissingen een geuzenbezetting in, en zo waren twee belangrijke bruggehoofden op de Hollandse kust gevestigd.

Er volgden spannende maanden. Als een vloedgolf ging de opstand over Holland en Zeeland. Prof. Geyl wil in zijn geschriften over deze gebeurtenissen niet zonder meer spreken van een *opstand*. Hij schreef in 1955 dat het 'karakter van *verovering door de Watergeuzen* aan de gebeurtenissen in Holland en Zeeland in 1572 minstens zozeer eigen was als dat van *volksopstand*'.⁶ Toch blijkt uit de bronnen van de eerste tijd wel degelijk dat de bevolking zélf aan de opstand deel nam. Het is de moeite waard op dit punt Pieter Bor te raadplegen, die als één van de eerste geschiedschrijvers nog vlak bij de opstand stond: hij werd geboren in 1559. Bor laat zien dat er een voortdurende wisselwerking was tussen de geuzen op de schepen en de bevolking in de steden. Vlissingen kreeg direct na 6 april versterkingen uit Den Briel: het waren volgens Bor burgers uit Rotterdam, Delft en Den Haag. In Enkhuizen dreigde de komst van een Spaans garnizoen. Toen de burgers daar lucht van kregen, zonden zij boden naar Sonoy die met de geuzenvloot voor het Vlie lag. Uit Den Briel kwamen geuzenkapiteins als Cabeljauw, Ruichaver en Robol naar Enkhuizen. Hun was zo'n karwei wel toevertrouwd. Al op 28 mei was er een nieuwe magistraat die de Koning van Spanje, de Prins van Oranje en de stad Enkhuizen 'gehouden en getrou' beloofde en die tegelijk zwoer de hertog van Alva met zijn aanhang, mitsgaders de tiende en de twintigste penning te weerstaan evenals de tirannieke Inquisitie. In deze eed lag de inzet uit die eerste jaren al besloten: de strijd ging niet tegen de koning maar tegen zijn boze dienaren. Zomer 1572 volgden de grote Hollandse steden. Toen Lodewijk van Nassau op 24 mei Bergen in het Zuiden vanuit Frankrijk had ingenomen was er geen houden meer aan. Het eerst was Gouda aan de beurt. Daar droegen op 5 juni drie jonge mannen bij een optocht ter gelegenheid van Sacramentsdag – een soort carnaval – op hun wapenschilden afbeeldingen van de Prins van Oranje die Alva overwonnen ter aarde hield. Op 19 juni verraste jonker Adriaan van Swieten met een paar waaghalzen het naburige Oudewater. Daarop kwam de 'ondergrondse' in Gouda in actie. Bor geeft een briefje weer dat de Goudse burger Herman van der Sterre aan de munter Aertss in Oudewater schreef. Dat typeert de situatie:

'Weet Syvert Aertss dat hier alle dingen gereet is, en wilt u morgen vroeg de klok vier uren voor de Cleywegs poort voegen, want soude falgeren [falen] so zijne al op een vleysbank, niet meer dan blijft gesont.'⁷

Van Swieten stond op 21 juni 's morgens vroeg met 60 soldaten en burgers voor de poort van Gouda. Zijn handlangers binnen de poort overmeesterden de wacht en Van Swieten trok de stad binnen. Eén van Van Swietens mannen galoppeerde op zijn eentje te paard door de stad en intimideerde ieder die de straat op wilde gaan. Op het stadhuis werd intussen de overgave geregeld. Bor vertelt hierbij de bekende anekdote van de burgemeester die het huis van een weduwe binnenvluchtte en haar vroeg of zij hem wilde verbergen. Zij sloot hem in een kast en zei: burgemeester, daar is mijn man zo vaak in verborgen geweest 'als gij en andere hem quamen soeken', daar bent u veilig!⁸ Op 25 juni zwoer ook de magistraat van Gouda trouw aan de Prins, al duurde het nog maanden voor de toestand daar was geconsolideerd.

Bijna gelijktijdig ging Dordrecht over. Na de val van Gouda kwamen op 23 juni tien geuzenscheperen voor de stad. In de nacht daarop namen de schutters vanuit de stad contact op met de mannen op de vloot. De oudraad van de stad kwam de volgende dag in een dramatische zitting bijeen. De oud-scheperen Adriaan van Blijenburg toonde de raad een brief van Oranje. Tijdens het tumult dat toen ontstond, sloop hij met Muys van Holy, een medestander, naar buiten en liet zich naar de vloot roeien. De raad capituleerde op 25 juni, waarop 200 geuzensoldaten de stad binnetrokken.

In Leiden spande het ook. Daar had de magistraat op 8 mei afgekondigd dat de bevolking geen steun aan de geuzen verlenen mocht. Op 21 juni volgde een nieuwe afkondiging dat de burgers de koning en Alva trouw moesten blijven. Op 23 juni vertoonden zich de eerste teruggekeerde ballingen gewapend op straat. Van Swieten woonde in de buurt van Leiden en onderhield contact met Pauwel Buys, de stadspensionaris en met Meeuws Havick, een wachtmeester van de schutterij.⁹ Een stuk in het Leids archief toont aan dat ook Pieter Adriaansz. van der Werff – bekend uit het beleg – van buiten de stad contact onderhield met de regenten Jan Paedtszoon Cornelis, Huig van Alkemade en Willem Jan Reijerszoon. Er kwam een overeenkomst tot stand die de Prins op 14 juni Van der Werff ter hand had gesteld. Volgens dit verdrag zwoer de overheid van Leiden de eed van trouw aan de Koning van Spanje en aan de Prins van Oranje. Belangrijk is tevens dat aan de gereformeerde gemeente 'de principale kercke' werd afgestaan 'om aldair godts woordt met de exercitie vande gereformeerde Religie te oeffenen ende dat die een den anderen niet en zall misseggen'.

In dit Leidse stuk is ook een vijfde artikel opgenomen waarin de magistraat op zich nam 'dat die overheytaetswyse met die Eedelen ende andere steden die zy des toebetrouwen, vergaderen zullen, om zyne Excellentie [de Prins!] te versegelen ende verseckeren metten eersten een merkelycke somme gelts nae haer vermogen'.¹⁰